

Literatūras un valodas loma personības attīstībā: ieskats problemātikā

Anna Vulāne¹, Elita Stikute², ¹⁻²Latvijas Universitāte

Kopsavilkums. Rakstā, izmantojot avotu analīzes un hermeneitisko metodi, aktualizētas dažādos valodas un literatūras didaktikas attīstības periodos paustās nozares speciālistu atziņas par dzimtās valodas un literatūras lomu vispusīgi attīstītas personības veidošanā, kā arī ieskicētas problēmas, kuras nākas risināt, izstrādājot mūsdienu mācību saturu minētajos mācību priekšmetos.

Atslēgas vārdi: literatūra, valoda, personība, kultūrcilvēka veidošanās, izglītība.

Valoda un literatūra ir divas vienlīdz svarīgas veseluma – lingvālas personības – attīstības puses. Bez valodas līdzekļiem nevar radīt literāru darbu, bet, neizprotot vārdā, frazeoloģismā, sintaktiskā konstrukcijā, pieturzīmē u.c. valodas zīmēs un vienībās ietvertu jēgu, nav iespējams pilnvērtīgi uztvert pateikto un noklusēto, nepārprotamo un nojaušamo, izjust teksta un zemteksta saturu, izbaudīt vārdu spēli, veldzēt dvēseli un bagātināt prātu, savukārt daiļdarbs ir tieši tas polifoniskais teksts, kurā vispilnīgāk atklājas tautas vērtību pasaule, valodas spēks un daile, tās bagātība un krāšņums, sarežģītība un vienkāršums. Literārs darbs ļauj lasītājam iepazīt dzīvi visā tās dažādībā, jūsmot par labo, skaisto un cildeno, ciest sāpes un iepazīt ļauno, zemisko, vardarbīgo, izmantojot citu – mākslas darba tēlu – pieredzi. Tāpēc ir tik svarīgi, lai rakstnieki pievērstos tiem jautājumiem, kas ir aktuāli mūsdienu jaunatnei, īpašu vērtību veltot pozitīvajam, dzīvi apliecinošajam saturam. Tas sekmētu nopietnu dialogu starp autoru, mākslas darbu un lasītāju, ko tālāk varētu risināt mācību stundās skolā, lai mērķtiecīgi veidotu bērnu un jauniešu vērtību sistēmu, pasaules izpratni, attīstītu valodas izjūtu un nostiprinātu domu, ka grāmata ir būtisks moderna cilvēka aksesuārs, savukārt valoda ir ikvienas personības attīstības un dvēseles bagātības rādītāja, domas skaidrības un dziļuma apliecinātāja, pasaules izziņas un tautas dzīves un kultūras pieredzes glabātāja.

Kā rast atbildi uz jautājumu „Kāpēc man vispār jālasa šī grāmata?”, kā veidot mācību saturu tā, lai šāds jautājums skolēniem nemaz nerastos, ko mums dod literatūras teorija un teorētiku atziņas, kā sasaitīt valodas un literatūras apguvi – šie un daudzi citi jautājumi bijuši speciālistu uzmanības lokā jau kopš 19. gadsimta otrās puses, kad valodas un literatūras didaktikas priekšvēstures perioda darbos tiek formulētas pamatatziņas par tautiskās dzīvesziņas un nacionālās pašapziņas principa ievērošanu mācību procesā, dzimto valodu un literatūru kā skolēnu gara un jūtu modinātāju, daiļdarba iepazīšanu veselumā, aktīvām, rosinošām mācību metodēm, savas valodas, literatūras, kultūras cienīšanu.

Tas nozīmē, ka literatūra ir cieši saistīta ar personības iekšējo pasauli un vērtību sistēmas veidošanos. Tā dod iespēju

skolēnam gan izjust un pārdzīvot literāro varoņu dzīves gaitas, likteni, dažādus cilvēku attiecību modeļus, noskaņas un dvēseles pārdzīvojumus, gan izbaudīt vārda spēku un attīstīt valodas izjūtu. Vērā turama arī Imanta Freidenfelda pagājušā gadsimta nogalē izteiktā atziņa, ka „Izglītības satura nacionālā komponenta pamatpriekšmets ir dzimtā valoda. Kā mācībspriekšmets tā sekmē skolēnu nacionālās mentalitātes un kultūras apguvi, iesakņošanos tautā, it īpaši ar valodas diskursīvās un kumulatīvās funkcijas skaidrojumu. Dzimtās valodas dziļa praktiska un teorētiska iepazīšana lielā mērā noteic latvieša – latviski jūtoša, domājoša un griboša cilvēka izaugsmi” [1].

Latvijā mūsdienu izglītības un zinātnes sistēmā, šķiet, šīs un līdzīgas atziņas nav sadzirdētas, jo vērojamas nācīgas esamībai bīstamas tendences – nacionālo vērtību noniecināšana, angļu valodas pasludināšana par zinātnes valodu, latviski rakstītu pētījumu uzskatīšana par mazāk aktuāliem nekā angļu valodā radīti darbi utt.

Skolā latviešu valodas kvalitāte rūp lielākoties tikai latviešu valodas un literatūras skolotājiem, augstskolā par topošās Latvijas inteliģences valodas izkopšanu un kultūrizglītību tiek domāts minimāli (izņemot humanitārās programmas). Tāpēc mūsdienās arvien biežāk, vērtējot pat maģistra un promocijas darbus, kā viens no būtiskākajiem trūkumiem tiek minēts to nekvalitatīvais valodiskais noformējums un tekstveides prasmju nepietiekamība.

Arvien spilgtāk iezīmējas vairākas problēmas, kas kavē pilnvērtīgas lingvālas un kultūras personības veidošanos: valodiskās vides piesārņotība un sabiedrībā valdošā paviršā attieksme pret latviešu valodas kvalitāti publiskajā telpā; latviešu valodas runātāju zemais valodiskās pašapziņas līmenis un vēlme pielāgoties citās valodās runājošiem arī situācijās, kur tas nav pieļaujams, Valsts valodas likuma normu neievērošana; vēlme būt stilīgam, nemotivēti lietojot modes vārdus, implicējot elektroniskās saziņas vienkāršoto manieri citos rakstītos tekstos, reklāmās u. tml.; preses tekstu zemā kvalitāte; daiļliteratūras kā kultūrvērtības apjēgsmes trūkums; klasiskās literatūras nozīmes ignorēšana un vieglās izklaides literatūras glorificēšana, kā arī valodas un literatūras apguvei paredzēto stundu skaita samazināšana, vienota runas un rakstu režīma izskaušana skolā utt.

Postmodernajā un informācijas sabiedrībā, kurā valda patēriņa kults un plašsaziņas līdzekļu, tostarp interneta, radītie priekšstati, spēcīgas populisma tendences, privāto vajadzību un vēlmi apmierināšana iegūst lielāku nozīmi, nekā lieli mērķi, jaunā paaudze arvien vairāk attālinās no kultūras saknēm. Skolēniem kļūst arvien grūtāk saprast daiļdarbus, kuros atspoguļots senākas dzīves modelis, uztvert sakāmvārdu, mīklu

tēlainību, dažādos tekstos izmantoto kultūrcitātu jēgu, saskaņot vārda un denotāta kopsakarības un izkopt metaforisko domāšanu. Tā nav tikai filoloģiska rakstura problēma, jo „metaforiskās domāšanas nepietiekamība praktiski mazina indivīda domāšanu un rīcībspēju jebkurā viņa izvēlētajā darbības jomā” [2].

Minētās problēmas liecina, ka tā pozitīvā vēsturiskā pieredze, kas valodas un literatūras didaktikā uzkrāta gadu ritumā, aprobēta un atzīta par lietderīgu, vai nu nav pietiekami novērtēta, vai arī tiek mērķtiecīgi ignorēta.

Tāpēc, lai varētu izstrādāt mūsdienīgu latviešu valodas un literatūras didaktiku, harmoniski apvienojot tajā gan vēsturisko pieredzi, gan Latvijas un ārvalstu zinātnieku jaunākās atziņas, nepieciešams izvērtēt uzkrāto didaktisko materiālu, kas devis labus rezultātus mācību procesā, apzināt idejas, kas sekmīgi realizētas, sistematizēt tās un integrēt mūsdienu izglītības paradigmā [3].

Pašreizējā situācija rada apmulsumu skolotājos, kuri profesionālās, pedagoģiskās, didaktiskās identitātes meklējumos piedalās dažādos semināros un tālākizglītībasursos, bet nerod atbildi uz jautājumu, kāda īsti ir mūsdienīga latviešu valodas un literatūras didaktika. Situāciju ļoti precīzi raksturojusi profesore I. Žogla, atzīstot, ka nepieciešama didaktiski precīzi strukturēta un metodiski aprakstīta sistēma, kas sniegtu stabilu atbalstu skolotāja individuālajiem meklējumiem un eksperimentiem. Tā būtu iespēja sakārtot un izveidot savu mācību sistēmu atbilstīgi jaunākajām didaktikas teorijām, kā arī paša pieredzei un iecerēm. Šo darbību kopumu raksturo jēdziens „pedagoga didaktiskās kompetences pilnveide”, kad „skolotājs izprot mācību teoriju variativitāti un didaktisko modeļu daudzveidību, prot tos didaktiski pamatoti izvēlēties, mērķtiecīgi attīsta profesionālo kompetenci no iesācēja līdz meistara un eksperta līmenim” [4]. Lai panāktu šādu profesionālo līmeni, latviešu valodas un literatūras skolotāju izglītības programmās svarīgi piedāvāt vispusīgu, kompleksu skatījumu uz valodas un literatūras didaktikas sistēmu, ko varam nodrošināt, apkopojot un izvērtējot valodas un literatūras didaktikā uzkrāto pieredzi un veidojot jaunu didaktisku sistēmu, kas sakņotos pagātnes vērtībās un akumulētu mūsdienu inovatīvos piedāvājumus, tādējādi dodot iespēju nozares speciālistiem ne tikai iepazīt latviešu valodas un literatūras didaktikas vēsturi, bet arī pašiem izstrādāt savus valodas un literatūras apguves modeļus, variējot, papildinot tos atbilstīgi laikmeta prasībām.

Latviešu valodas un literatūras kā mijiedarbībā esošu mācību priekšmetu nozīme mūsdienīgas, kultūrizglītotas personības veidošanā ir ļoti nozīmīga. Meklējot atbildes uz didaktiska rakstura jautājumiem *ko, kam, kad, kā mācīt?*, biežāk pievēršamies citu valstu pieredzei, kas, nenoliedzami, ir lietderīga, tomēr pārāk bieži, cenšoties tvērt „pasaules elpu”, aizmirstībā atstājam savas vērtības.

21. gadsimta sākums Latvijas vēsturē ir nozīmīgu pārmaiņu laiks ne tikai sociālpolitiskajā un ekonomiskajā sfērā, bet arī izglītības sistēmā. Tas ir laiks, kad joprojām aktuāla ir prasība pēc paradigmu maiņas un jauniem akcentiem skolas mācību un audzināšanas darbā, kad mainās skolotāja loma mācību procesā – no zināšanu nesēja skolotājs kļūst par konsultantu,

palīgu, domubiedru, sadarbības partneri, kad mācību procesā noteicošā ir skolēna darbība, kurā skolotājs palīdz gūt viņam personiski nozīmīgus sasniegumus mācību priekšmetā. Būtiskas pārmaiņas notiek arī latviešu valodas un literatūras mācību saturā un pieejā, tomēr nemainīga paliek pamatatzīņa – dzimtajai valodai un nacionālajai literatūrai izglītības sistēmā ir īpaša vieta. Šajos mācībuursos ietverts liels potenciāls, kas dod iespēju veidot personību, izmantojot gan nacionālās, gan vispārcilvēciskās vērtības, kas iekodētas tautas runas tradīcijās, standartvalodas normās un literāros darbos.

Kaut arī šāds skatījums uz valodas un literatūras nozīmi lingvālas personības attīstībā ir aktualizējies tieši gadsimtu mijā, tomēr tā saknes meklējamas gan V. Humbolta idejā par valodu kā iepriekšējo paaudžu gūtās pieredzes atainotāju, gan pagājušā gadsimta latviešu literatūras un valodas didaktiķu praksē pārbaudītā uzskatā, ka literatūra jā mācās kā mākslas priekšmets, jo viens no tās svarīgākajiem uzdevumiem ir cilvēka audzināšana un garīgās pasaules izkopšana. Daiļdarba iepazīšanā skolotāja galvenais uzdevums ir radīt skolēnos dziļu un patiesu pārdzīvojumu, atklāt valodas izmantojuma meistarību, rosināt veidot savus izteikumus, mācoties no vārda mākslas meistarību darbiem. Tajā pašā laikā ikvienam ir skaidrs, ka bez valodas līdzekļiem nevar radīt literāru darbu, un, neizprotot valodas zīmju – morfēmas, vārda, teikuma, arī skaņas un pieturzīmes – nozīmes nianšes, nespējot saprast tautas pasaulāinas īpatnības, kas atklājas tekstā, nav iespējams pilnvērtīgi uztvert daiļdarbā pateikto un noklusēto, nepārprotamo un nojaušamo, izjust teksta un zemteksta saturu, izbaudīt vārdu spēli, veldzēt dvēseli un bagātināt prātu. Daiļdarbs ir tieši tas polifoniskais teksts, kurā vispilnīgāk atklājas tautas vērtību pasaule, valodas spēks un daile, tās bagātība un krāšņums, sarežģītība un vienkāršums. Plašāk un pārliecinošāk izmantojot tekstorientētās un lingvokulturoloģiskās pieejas teorētiskās atziņas, iekļaujot latviešu valodas mācību līdzekļos dažādus tekstus un izstrādājot tiem piemērotu lingvodidaktisko apdari, iespējams nodrošināt saikni starp vārda un teksta apguvi, kompleksi apgūt valodas un runas parādības, paplašināt skolēnu izziņas un kulturoloģisko redzesloku, nodrošināt gan priekšmeta, gan starppriekšmetu saikni.

Jau ievērojamāko jaunlatviešu (J. Alunāna, A. Kronvalda) un pirmā tautiskā atmodas laikmeta pedagogu (Ausekļa, brāļu Kaudzīšu u.c.) darbībā meklējamas pamatatzīņas par tautiskās pašapziņas aktualizēšanu latviešu valodas un literatūras mācīšanā, skolēnu mācīšanu un audzināšanu latviskā garā, savas valodas, kultūras, literatūras cienīšanu, īpaši akcentējot folkloras nozīmi skolēnu ētiskajā, estētiskajā audzināšanā, kā arī skolotāja personības nozīmību (skolotājs – estētikas zinātnieks, daiļuma cienītājs, literatūras pazinējs).

19. gadsimta beigās, 20. gadsimta sākumā atziņas par tautiskās dzīvesziņas un nacionālās pašapziņas principa respektēšanu, literatūras estētisko, tikumisko nolūku, literatūru kā skolēnu gara un jūtu modinātāju izteikuši vairāki zinātnes un kultūras darbinieki, piemēram, A. Laimiņš, V. Plūdons, J. Akuraters, K. Skalbe, Rainis u.c., lielu uzmanību pievēršot domrakstiem un dzejoļu daiļlasīšanai kā skolēnu jūtu un gara pasaules pilnveidotājai.

Latvijas brīvvalsts periodā latviešu valodai un literatūrai kā mācību priekšmetam bija īpaša nozīme skolēnu ētisko, estētisko, nacionālo un valstisko vērtību apzināšanā, labas literārās gaumes veidošanā, ko veicināja latviešu literatūras klasiķu darbu iepazīšana, lai skolēnos radītu cieņu un mīlestību pret vērtīgām grāmatām. Nozīmīga ir K. Dēķena un V. Ramāna atziņa par valodu un literatūru kā vispusīgi attīstītas personības veidotāju. Būdami pirmo metodikas grāmatu autori, viņi norādījuši savas tautas un vispasaules klasiskās literatūras īpašo nozīmi skolēnu dvēseliskajā bagātināšanā, daiļuma izjūtas un gara skaidrības attīstīšanā, nacionālās un vispārcilvēciskās apziņas modināšanā un vēsturiskās izpratnes kopšanā.

Savukārt kultūrfilozofs A. Dauge pauž ideju par literatūru kā ētiskās audzināšanas svarīgu faktoru, par ētisko, estētisko vērtību aktualizācijas, pašrealizācijas iespējām literatūrā kā mākslas priekšmetā. Nozīmīga ir viņa atziņa, ka izglītības process ir cieši saauzts ar skolēnu audzināšanu, proti, mēs mācām audzinot un audzinām mācot [5]. Skola ir orientēta nevis acumirkļa, bet mūžīgās vērtībās, tāpēc mākslai, īpaši literatūrai, ir liela nozīme skolēnu ievadīšanai vērtību pasaulē, jo „māksla noskaidro, kārtu un izdaiļo jūtu dzīvi, disciplinē fantāziju, attīsta un izkopj gaumi. Māksla māca novērot un intīmi saprast dzīvi, cilvēkus, dabu, tā māca uztvert visa dzīvo dvēseli. Skola, mākslas priekšmetus īstā mākslas garā pasniedzot, dara saprotamu un mīļu katru īstu mākslu un caur to paralizē sliktus, gaumi postošus, neīstus mākslas iespaidus, kuri ārpus ģimenes un skolas katram ik uz soļa nekautrīgi uzbāžas. Tur, kur estētiskais moments skolas dzīvē un darbā, kā arī visā ārējā iekārtā tiek uzsvērts, tur mostas un attīstās spilgta skaistuma izjūta, un ir zināms, ka tas, kas skaistumu izjūt, saprot un mīl, lēti rokas neaptraipa arī ar to, kas ētiski neskaists, zems un netīrs” [6].

Šīs atziņas ir īpaši aktuālas mūsdienās, kad bieži vien tiek pausta doma par fundamentālās izglītības nelietderīgumu, apšaubīta nepieciešamība iepazīstināt skolēnus ar nacionālās un pasaules literatūras nozīmīgākajiem darbiem, kad kultūru arvien biežāk aizstāj subkultūra, kad primitīva izteiksme tiek godā celta, bet valodas labskanīgums uzskatīts par modernajam cilvēkam nevajadzīgu, lieku greznību.

20. gadsimta 20.–30. gados īpaši aktuāla kļūst literatūras kā mākslas priekšmeta apguves nozīmība un nepieciešamība nodrošināt saikni ar citiem priekšmetiem (valodu, vēsturi, filozofiju, reliģiju, ētiku), bet jo īpaši ar mākslas priekšmetiem (mūziku, mākslas vēsturi). Literatūrzinātnieks un metodīķis V. Ziemelis norāda, ka literatūrai jāveicina tautiskums un patriotisms, skolotāja uzdevums ir māksliniecisko, nacionālo, sabiedrisko, ētisko vērtību atrašana, izcelšana un tālāk nodošana saviem audzēkņiem, jo literatūra ir tautas garīgās dzīves veidotāja un jaunatnes audzinātāja [7]. Uzsvērtā valodas un literatūras stundu audzinošā nozīme, un skolotājam izvirzītas īpašas prasības. Daiļdarba mācīšanā galvenais uzdevums ir radīt skolēnos dziļu un patiesu pārdzīvojumu.

Šajā laikā īpaši tika akcentēta skolēnu runas un rakstu valodas izkopšanas prasība, atziņa, ka ikvienam skolotājam jābūt labas runas un rakstu valodas paraugam. A. Laimiņa,

K. Dziļlejas, J. Brokas, P. Mežuļa, E. Aistara idejas kļūst par pamatu domraksta mācīšanas metodikai.

Valodas un literatūras mācības nozīmes skolēna personības veidošanā izpratnei svarīgas atziņas paustas metodīķes H. Grases atstātajā didaktiskajā mantojumā, kas pamatā atrodams Latvijas Valsts arhīvā. Viņa risinājusi vairākus jautājumus: mācību un audzināšanas darba saikne literatūras stundās, skolēnu zinātniskā pasaules uzskata veidošanas iespējas, patstāvīgās lasīšanas prasmju attīstība, izziņas aktivitātes rosināšana, mācību vielas mērķtiecīga atlase un plānojums, literatūras uztveres un izpratnes jautājumu attīstīšana, valodas kultūras attīstīšana, skolēnu vārdu krājuma paplašināšana literatūrā, sacerējumu mācīšana un analīze u.tml. Pamatīgi izstrādāts, nozīmīgs un novatorisks metodisks aspekts H. Grases zinātniskajā un pedagoģiskajā darbībā ir valodas kultūras jautājumi, skolēnu vārdu krājuma paplašināšana literatūrā, sacerējumu mācīšanas metodika [8-10].

Minētās idejas ir pārmantotas arī mūsdienā latviešu valodas un literatūras standartos un mācību priekšmeta programmās, tiesa, daudz mazāka vērtība pievērsta skolēnu rakstu darbu metodikai, it īpaši domraksta mācībai un tekstveides prasmju attīstīšanai.

Ir aktualizējama K. Dziļlejas doma, ka „ar domrakstiem mēs cenšamies modināt un izkopt bērnos visdažādākās spējas: fantāziju, novērojumu dāvanas, atceres spēku, sprieduma spēju, valodas izjūtu un morālisko apziņu” [11], jo domraksta rakstīšana pilnveido radošo, analītisko, loģisko domāšanu, tā parāda skolēna prasmi plānot, izteikties, veidot tekstu, strukturēt, analizēt, pārdzīvot u.tml. Diemžēl domrakstam skolas darbā vairs nav tik liela nozīme, jo valsts centralizētajā eksāmenā latviešu valodā un literatūrā (kopš pagājušā gadsimta deviņdesmito gadu beigām) domraksts tā klasiskajā izpratnē netiek rakstīts. Par nožēlu, būs izaugusi paaudze, kam domraksta prasmes būs zemā līmenī vai šo iemaņu nebūs nemaz. Skolotāji, kuri paši daudz rakstījuši domrakstus un strādājuši laikā, kad domraksts bija obligāta mācību procesa daļa, arī savus skolēnus māca tos rakstīt. Paradoksāli, bet domrakstu mācīšanas jomā mūsdienās nav jaunu zinātnisku pētījumu, pēdējie ir R. Kārķļa „Sacerējumi – psihiskās darbības aktivizētāji” (1976) [12] un O. Pauliņa „Skolēnu sacerējumu teorija un mācīšanas metodika” (1979) [13]. Kāpēc šāda situācija? Lai saprastu, kā vēsturiski attīstījās domrakstu mācīšanas metodika, jāatskatās pagātnē. Kā secinājām, 20.–30. gados tika izstrādāti domraksta metodikas teorētiskie pamati, un domrakstam latviešu valodas un literatūras mācībās bija sava nozīmīga vieta. Par to liecina fakti, ka rakstu darbiem, jo īpaši domrakstam, mācību plānā tika paredzēts noteikts stundu skaits. Diemžēl bieži vien pārņemam citu valstu idejas (rakstām tikai esejas, bieži vien īsti neizprotot to jēgu, un pārspridumus) un tikai pēc tam domājam par sekām un rezultātiem. Tā noticis arī 20. un 21. gadsimta paradigmu maiņā. Var diskutēt, vai ir labāk, te nepieciešami nopietni zinātniski pētījumi.

Jau 20. gadsimta pirmajā pusē literatūras metodīķi vienprātīgi atzīst, ka literatūrai mācību saturā ir īpaša vieta un tā jāmača kā mākslas priekšmets, jo literatūrai un lasīšanai ir milzīga ietekme uz cilvēka dzīvi, un viens no tās svarīgākajiem

uzdevumiem, kā atzīst profesors P. Jurevičs, ir cilvēka audzināšana un garīgās pasaules izkopšana, proti, „starp daudzajiem faktoriem, kas audzina un veido modernā cilvēka dvēseli, visizcilāko vietu ieņem literatūra. [...] lasot literārus darbus, izdzīvojam līdzī simtiem literāri veidotiem dzīves stāstiem un pieredzējumiem” [14]. Literatūra ir dvēseļu suģestijas līdzeklis, tā rada skolēnos dziļu un patiesu pārdzīvojumu. „Tieši literatūras iedarbīgās dabas dēļ tai ir pavisam izcils un īpats stāvoklis citu mācību priekšmetu vidū,” tā atzīst zinātnieks V. Ziemeļis rakstā „Par literatūras darbu mācīšanu” [15]. Arī viņš, līdzīgi kā citi metodiķi, norāda, ka daiļliteratūras darbs ir mākslas darbs, ko vajag pārdzīvot, izjust. Pārdzīvojumam jāatspoguļojas skolēna dvēseles dzīvē, jārada tur reakcija, kuras rezultātā varam runāt par jaunā indivīda garīgo augšanu, attīstību un veidošanos. Daiļdarba mācīšanā galvenais uzdevums ir radīt skolēnos dziļu un patiesu pārdzīvojumu, tāpēc literatūras viela dzimtās valodas skolotājam ir brīnišķīgs līdzeklis skolēnu garīgās dzīves vispusīgai veidošanai. V. Ziemeļis īpaši uzsver literatūras kā tautas garīgās dzīves veidotājas un jaunatnes audzinātājas lomu, ko ne vienmēr novērtē paši dzimtās valodas skolotāji, tāpēc savā mācīšanas darbā viņi neizmanto visas iespējas, ko literatūras darbi var dot. Šī atziņa ir ļoti mūsdienīga, jo pēc nepilna gadsimta saskaramies ar to pašu problēmu – cik lielā mērā latviešu valodas un literatūras skolotājs ir gatavs skolēnus ievirzīt daiļdarba kā mākslas darba pilnvērtīgā apgūvē. Aktuāli skan arī atziņa, kas literatūras didaktikā ir akcentēta jau pašos tās izstrādes pirmsākumos – literatūras skolotājam jābūt personībai, kas apveltīta ar augstām morālām un tikumiskām īpašībām, sirds izglītību, labi pārzina savu priekšmetu, vispārīgo didaktiku un mācību metodiku, nepārtraukti papildina, atjauno un pilnveido savas zināšanas, viņam ir jābūt ierosmes, pašdarbības bagātam jaunradītājam [16]. Tikai tāds skolotājs ir spējīgs izstrādāt kvalitatīvu mācību saturu un nodrošināt tā pilnvērtīgu apguvi mācību procesā.

Vairāku metodisko rakstu autori uzsver literatūras stundu audzinošo nozīmi, norāda literatūras skolotāja lielo atbildību tautas un jaunatnes priekšā, tēvu valodas kā mācību priekšmeta īpašo privilēģētību. Atziņu par literatūras kā mākslas priekšmeta lomu skolēna personisko, nacionālo, vispārcilvēcisko augstāko garīgo vērtību pārdzīvošanā un nostiprināšanā savā vērtīborientācijā pamatoti izklāstījusi pedagoģijas un filoloģijas zinātniece, metodiķe Ē. Zimule un valodnieks Imants Freidenfelds [17].

Kā zināms, daiļdarba tekstā fokusējas iepriekšējos gadu simtos uzkrātā kultūras informācija. Līdz ar to ir reāla iespēja mācību procesā organizēt skolēna „dialogu” ar tautas kultūras pamatvērtībām, kas ar valodas izteiksmes līdzekļiem atspoguļotas daiļdarbā, rekonstruēt tautas priekšstatus par pasauli (piemēram, izmantojot frazeoloģismus, sakāmvārdus, parunas, mīklas). Tādējādi skolēni var ne tikai iekļaut savā pasaulē etnokulturāla rakstura vērtības, bet arī saskatīt un izprast citu kultūru kodus, paraudzīties uz kultūru ar to cilvēku acīm, kuri radījuši šīs vērtības. Ja skolēns, apgūstot latviešu valodu, izmanto tautas kultūrai nozīmīgus literāros darbus, viņš ietiecas ne tikai valodas, bet arī tautas vēstures, pasaules

intelektuālās un emocionālās uztveres dzīlēs un apgūst tos izteiksmes līdzekļus, ar kuriem izsakāma attiecīgā faktoloģiskā un emocionālā informācija. Līdz ar to teksts nodrošina mācību materiāla un skolēnu mācību darbības posmu integrāciju, jo ļauj kompleksi īstenot gan izglītošanas, gan praktiskos, gan audzināšanas mērķus.

Tāpēc jo svarīgi, lai mūsdienu mācību satura izstrādē tiktu izmantota ne tikai formāli gramatiskā un komunikatīvā, bet arī tekstorientētā, lingvokulturoloģiskā, tematiskā, starpvalodu u.c. pieejas. Katra no tām ir cieši saistīta ar literāra, kultūrvēsturiska teksta izmantošanu un sekmē ne tikai valodas apguvi, bet arī skolēna kā domājošas, radošas, mūsdienīgas vispusīgi attīstītas personības veidošanos [18]. Teksts kā didaktiska vienība dod iespēju apvienot trīs būtiskus valodas apguves aspektus – valodas sistēmas apguve, runas uzvedības normu apguve dažādās saziņas situācijās un tautas pasaulināšanas uztvere. Tā kā teksts ir tāda kategorija, kas atklāj „valodu darbībā”, tad valodas parādību apgūvē iespējams īstenot funkcionālo pieeju. Skolēnu runas attīstīšana nozīmē to, ka viņi mācās uztvert un radīt komunikatīvi orientētus tekstus. Kā uzskata lingvodidaktikas speciālisti, izmantojot tekstu, to ir ērtāk veikt tāpēc, ka teksts ir komunikatīva pamatvienība, runas darbības rezultāts, kam raksturīgs mērķtiecīgums, tematiskā vienotība, veselums, sakarīgums, pabeigtība, dalāmība, noteikta kompozīcija. Strādājot ar dažādiem tekstiem, skolēniem veidojas prasme:

- apzināties autora teksta tematu, atklāt autora komunikatīvo nolūku un radīt savu tekstu atbilstoši norādītajam tematam un saziņas situācijai,
- analizēt teksta autora izmantotos valodas līdzekļus, kā arī apkopot un sistematizēt materiālu, kas nepieciešams, veidojot pašam savus izteikumus, plānot teksta saturu, izvēlēties gramatiski, sēmantiski, emocionāli un stilistiski ekspresīvi atbilstošus valodas līdzekļus,
- pilnveidot savu tekstu, ņemot vērā saziņas uzdevumus.

Lingvokulturoloģijā savukārt teksts atzīts par svarīgāko kultūras vienību – kulturoloģiski var būt gan folkloras un daiļliteratūras, gan arī mācību teksti, ko skolotājs (mācību līdzekļu autori) rada mācību nolūkā. Tas savukārt nozīmē, ka, izstrādājot mācību saturu, nepieciešams izvēlēties tādas daiļdarbu tekstus, kuri ir estētiski un ētiski augstvērtīgi, valodiski un emocionāli bagāti un kulturoloģiski nozīmīgi, lai pārdomāti un mērķtiecīgi attīstītu skolēna personību.

Kā Latvijas un vienlaikus arī Eiropas Savienības pilsoņiem mums vajadzētu arvien vairāk mācīties novērtēt savu literatūru, kultūras, mākslas vēsturi, tradīcijas, apzināties to nozīmi latviešu tautas – vienas no pasaules kultūrtautu – pastāvēšanā un starpkultūru dialogā un padarīt par savas patības būtisku sastāvdaļu, lai spētu nodot šo svēto mantojumu bērnu bērniem un cieņpilni iepazīstināt ar to citu kultūru pārstāvjus. Pasaulei mēs esam īpaši ar savām tautas dziesmām (kas ierakstītas UNESCO kultūras mantojumā), dziesmām, dejām (Dziesmu un deju svētki), teātra mākslu (Jaunā Rīgas teātra sasniegumi pasaulē), literatūru (rakstnieces Ingas Ābeles lugas iestudētas ārzemju teātros, guvušas atzinību pasaulē), izciliem māksliniekiem (operas dziedātāja Elīna Garanča, mūziķis Viestars Šimkus u.c.). Šo vērtību aktualizācijā, ko

psihologs A. Maslovs nosaucis par esības vērtībām jeb metavajadzībām, valodas un literatūras skolotājam ir īpaša loma, jo tieši folklorā un klasiskajā literatūrā rodamas vispārcilvēciskās vērtības: patiesais, skaistais, labais, tikumiskais, cēlais, mīlestība, vienkāršība, mērķtiecība, pabeigtība, tieši kvalitatīva daiļliteratūra ir viens no būtiskiem topošās personības dvēseles skolotājiem. Kā norāda A. Maslovs, minēto vērtību trūkums noved pie dvēseliskām kaitēm jeb metapatoloģijām [19].

LITERATŪRAS SARAKSTS

- [1] Freidenfelds, I. *Mātes valoda kā latviskās kultūras nesēja nacionālās izglītības saturā*. In: Latviskās izglītības saturu veidojot. Rīga: Grāmata, 1992, 55.-77. lpp.
- [2] Šuplinska, I. *Asociatīvas metodes izmantojums dzejoļu krājuma analizē*. In: Tagad. Nr. 1, Rīga: LVVA, 2008, 35.-42. lpp.
- [3] Stikute, E. *Latviešu literatūras didaktika*. Rīga: RaKa, 2011. 281 lpp.
- [4] Žogla, I. *Didaktikas teorētiskie pamati*. Rīga: RaKa, 2001. 275 lpp.
- [5] Dauge, A. *Audzināšanas ideāls un īstenība*. Raksti par lietišķu pedagogiju. Cēsis un Rīgā: O. Jēpes apgādībā. Iespriests R. Jēpes grāmatu spiestuvē, Cēsis. 1928. 125 lpp.
- [6] Dauge, A. *Skolas ideja un tautas audzināšanas uzdevumi*. Rīga: Valtera un Rapas akc. sab. izdevums, 1924.
- [7] Ziemeļis, V. *Par literatūras darbu mācīšanu*. LVVA, 1632. f., 2. apr., 1362. l., 109.-158. lpp.
- [8] Grase, H. *Skolēnu vārdu krājuma paplašināšana, iztirzājot V klasē A. Upīša stāstu „Sānu ciema zēni”*. LVA, 1130. f., 1. apr., 1. l., 40 lpp.
- [9] Grase, H. *XI klases izlaiduma eksāmena sacerējumi*. LVA, 1130. f., 1. apr., 12. l. 44 lpp.
- [10] Grase, H. *Dzimtā valoda un literatūra*. LVA, 1130. f., 1. apr., 16. l. 9 lpp.
- [11] Dziļleja, K. *Brīvie domraksti*. Metodiska rokasgrāmata skolotājiem ar 150 skolēnu darbu paraugiem. Rīga: Valtera un Rapas akc. sab. izdevums, 1924. 143 lpp.
- [12] Kārklis, R. *Sacerējumi – psihiskās darbības aktivizētāji*. Rīga: Zvaigzne, 1976. 92 lpp.
- [13] Pauliņš, O. *Skolēnu sacerējumu teorija un mācīšanas metodika*. Rīga: Zvaigzne, 1974. 197 lpp.
- [14] Jurevičs, P. *Literatūra kā cilvēku veidotāja*. LVVA, 1362. f., 2. apr., 1508. l., 1.-74. lpp.
- [15] Ziemeļis, V. *Par literatūras darbu mācīšanu*. LVVA, 1632. f., 2. apr., 1362. l., 109.-158. lpp.
- [16] Kreicers, H. *Lasāmvielas iztirzāšana*. LVVA, 1632. f., 2. apr., 1363. l., 69.-83. lpp.
- [17] Zimule, Ē., Freidenfelds, I. *Nacionālā komponenta būtība, tā izpausme izglītības saturā*. In: Latviskās izglītības saturu veidojot. Rīga: Grāmata, 1992, 5.-31. lpp.
- [18] Gavriļina, M., Vulāne, A. *Valodā veldzējas tautas dvēsele...* Rīga: Mācību grāmata, 2008. 264 lpp.
- [19] Maslow, A. H. *The Farther Reaches of Huma Nature*. Harmondsworth: Penguin, 1971, 440 p.

Anna Vulāne, Dr. philol., 1992 (1987) – Habilitation and Promotion Board of University of Latvia; prof. of the Faculty of Education, Psychology and Art of the University of Latvia; Head of Child's Language Research Centre of Riga Teacher Training and Educational Management Academy; External Methodist of National Centre for Education; Scientific reviewer of the subject of Latvian Language of National Centre for Education; annav@lanet.lv

Elita Stikute, Dr. paed., 2010 – Promotion Board in Pedagogy of University of Latvia; asoc. prof. of the Faculty of Education, Psychology and Art of the University of Latvia; teacher of Latvian language and Literature at Riga Center Language School; The member of Baltic Association of Historians of Pedagogy; The content of the subject of Latvian Language and Literature Member of the Advisory Board in the National Centre for Education; External Methodist of National Centre for Education; Scientific reviewer of the subject of Latvian Language and Literature (form 4-12) of National Centre for Education. elita.stikute@lu.lv

Anna Vulāne, Elita Stikute. The role of literature and language in the personality development: insight into the problem

Now general human and national values and ideals become more significant; the formation of an intellectually developed, creative personality becomes more topical. Language and literature are the study of man, the study of life, conscience, honor and self-esteem. It means that language and literature is closely connected with the inner world of the personality and the formation of the value system. Those give a possibility for the pupil to experience the life of the literary heroes, their fate, different models of people's relationships, moods and emotional feelings as well as enjoy the power of the word and develop the sense of language. Literature plays a paramount importance in the development of a lingual personality. Already in the first half of the previous century the specialists on teaching the language and literature unanimously agreed that literature takes a special place in the learning content and it should be taught as the art subject because one of its most important tasks is the education of man and cultivation of the intellectual world. The experience should reflect in the child's soul; it should cause a reaction there which results in the intellectual growth, development and formation of the young individual. The main task of the teacher in teaching the creative work is to create in pupils deep and true emotional experience, on the one hand, and to reveal the mastery of the language's applicability, to encourage pupils to form their own utterances by learning from the works of language masters.

A literary work allows the child to learn the life in its diversity, to admire the good, the beautiful and noble, to suffer and to learn the evil, foul, and violent through the experience of others – the heroes of the piece of art. Thus it is so important to encourage a serious dialogue between the pupil and the teacher, the pupil and the piece of art in the lessons of the Latvian language and literature, which will result in the formation of the children's and young persons' value system, understanding of the world, the development of their sense of language and the idea that a book is an essential accessory of a modern personality.

Анна Вулане, Элита Стикуте. Роль литературы и языка в развитии личности: анализ проблемы

В статье сквозь призму необходимости образования всесторонне развитой лингвальной личности актуализированы основные положения о роли словесности в процессе обучения, разработанные дидактами латышского языка и литературы, а также зарисованы некоторые проблемы, возникающие при разработке современного учебного содержания по языку и литературе.

В современном обществе в противовес тенденциям глобализации все большую значимость преобретают общечеловеческие и национальные ценности и идеалы, актуализируются необходимость воспитания духовно развитой и творческой личности.

Язык и литература – это многогранное учение о жизни и человеке, познание добра и зла художественными средствами, а также путь к постижению патриотизма, тесно связанный с внутренним миром личности, созданием его ценностной системы. Литература дает возможность ученику познать мир литературных героев, их судьбу, разные модели человеческих отношений и душевных переживаний, а также прочувствовать силу слова и развивать языковое чутье. А это значит, что язык и литература играют неоценимую роль в развитии языка личности.

Уже в начале прошлого века дидакты литературы и языка признают особую роль литературы в учебном содержании и считают, что она должна преподаваться как предмет искусства, т. к. одной из ее важнейших задач является этическое и эстетическое воспитание человека и развитие его духовного мира. В процессе познания художественных работ главная задача учителя – возбудить в ребенке глубокое и искреннее сопереживание и раскрыть мастерство владения языковыми средствами, тем самым побуждая его, создавая свои высказывания, учиться у мастеров слова. Именно художественная работа является тем полифоническим текстом, в котором более полно раскрываются ценностная система народа, сила и красота языка, его богатство, сложность и простота. Поэтому так важно, чтобы на уроках латышского языка и литературы развивался диалог ученика с учителем, ученика с художественным текстом, в результате которого укреплялась ценностная система молодого поколения, развивалось чувство языка, понимание мира и того, что хорошая книга - это неотъемлемое дополнение современного человека.